

УДК 81'1:82–92:070:929 Грушевський

Людмила Супрун

**ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВІСНИКІВСЬКІЙ
ПУБЛІЦИСТИЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

У статті з'ясовано позиціонування субконцепту «українська мова» у вісниківському дискурсі М. Грушевського. Акцентовано на артикульованій журналістом ролі рідної мови у процесі відродження українського етносу.

Ключові слова: *Грушевський-журналіст, часопис «Літературно-Науковий Вістник», субконцепт «українська мова».*

В статье определено позиционирование субконцепта «українська мова» в вестниковском дискурсе М. Грушевского. Акцентировано на роли родного языка в процессе возрождения украинского этноса.

Ключевые слова: *Грушевский-журналист, журнал «Літературно-Науковий вісник», субконцепт «українська мова».*

In the article it is elucidated the position of the subconcept «the ukrainian language» in the heralding discourse of M. Grushevskiy. It is done the accent on the saying by journalist role of the native language in the process of the revival of the ukrainian nation.

Key words: *Grushevskiy-journalist, the newspaper «The literary-scientific herald», the subconcept «the ukrainian language».*

У сучасному науковому світі уже стала аксіомою думка про нерозривний зв'язок мови й мислення, свідомості, ментальності. Так, Л. Борійчук пише: «...Оскільки мова є не тільки засобом поширення, засвоєння інформації, але й прирошення її, то відповідно, вона відіграє далеко не нейтральну роль у формуванні свідомості людини і її світогляду» [1, 225]. Такі погляди беруть витоки у працях Ш. Баллі, Ф. Боаса, В. фон Гумбольдта, Г.-В. Лейбніца, О. Потєбні, Е. Сєпіра, Б. Уорфа, К. Фосслера, Л. Шпітцера, та ін. Характерно, що міркування про природу мови, її роль у суспільстві, значення для долі народу носія перманентно артикульовались у працях визначних українських журналістів. Серед них на особливу увагу заслуговує Михайло Гру-

шевський. У редактованому ним «Літературно-Науковому Вістнику» (1907–1914, 1917–1919) субконцепт «українська мова» позиціонується широко й посутньо. Аргументація цієї тези становить мету нашої статті.

За квантитативним показником (109 позицій у вісниківській публіцистиці М. Грушевського) субконцепт «українська мова» найрепрезентативніший не тільки в інформаційно-тематичній групі «науково-освітнянська комунікація», а й у всьому функціонально-семантичному полі домінантного в мовній ментальності головного редактора ЛНВ концепту «Україна». Такий формальний показник свідчить про те, якого значення Грушевський-публіцист надавав українській мові. Ю. Шаповал з цього приводу зауважує: «Журнал розцінював мову як найважливіше явище національного життя, його символ, святість, що підтримує енергію і силу народного духу. Водночас мова ставала потужним рушієм суспільного прогресу й політичного прозріння людей. Вводячи поняття «національно-літературна мова», «ЛНВ» розширив його розуміння до меж «державної мови», тобто до проблеми відродження й самовизначення народу саме на мовно-ідейних засадах» [6, 481].

І справді, на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» закарбований той факт, що в колі зацікавлень М. Грушевського перебувала не мова як абстрактне поняття, а мова жива, конкретна, причому репрезентована не діалектним варіантом, а вищою, унормованою, відшліфованою майстрами слова формою загальнонародної української мови. Саме літературну мову вісниківський редактор розглядав як основне знаряддя культурного розвитку цілої нації. «...Се матиме, — пише він, — необчислені впливи на піднесенне престижу **української мови**, культури, народности, а надати їй сей престиж та відродити у самої української людности поважанне до своєї мови... — се завдання незвичайно важне і нагальне...» (М. Гр., Чи не спр.:418).

З проблемою культивування української мови Грушевський-публіцист пов'язує необхідність її вивчення. І перш за все в початковій школі. Його вісниківські рекомендації перегукуються з висловленими у брошурі «Про українську мову і українську школу», яка присвячена з'ясуванню історичного значення рідної мови та рідної школи в політичному, економічному й духовному відродженні України. Порівняймо фрагменти дискурсу ЛНВ (...*Щоб жадати заведення*

української мови в школах, треба мати підручники, людей приготува-них бодай на першу хвилю для викладу української мови, літератури й ин., і так зі всім (М. Гр., Укр. і п.дн.:10)) і згаданої книжки: «Наука в народній школі може йти добре тільки рідною мовою, яку школя-рі добре розуміють, як свою. І коли почали заходити ся по всій Ро-сії коло шкіл тому з пятьдесять літ, то тямущі Українці заходили ся складати українські книжки для народніх шкіл, щоб на Україні по школах вчити по українському» [2, 16–17]. Практичні вісниківські рекомендації щодо умов запровадження української мови в школі наближають публіцистику М. Грушевського до сучасної ділової жур-налістики, що визначається як «вид журналістської діяльності, ме-тою якого виступає задоволення потреб суспільства, його громадян, організацій державного, політичного або комерційного характеру, груп та осіб, відповідальних за прийняття рішень в управлінській сфері бізнесу або безпосередніх учасників господарсько-економічної діяльності, а також суб'єктів побутової економічної поведінки в осо-бливому виді інформації — діловій» [5, 28]. По-особливому діловий підхід вісниківський редактор виявляє, коли йдеться про українську мову викладання у вищій школі.

Якщо навчання рідною мовою у початковій школі допоможе ма-леньким українцям краще засвоїти опанований матеріал, адже виклад не буде для них ускладнений сприйняттям незрозумілих чужомовних слів, то у вищій школі викладання українською мо-вою переслідує перш за все мету національного освідомлення сту-дентів. «Кожий Українець, — пише М. Грушевський, — свідомий культурно-національних інтересів свого народу повинен в принципі обстоювати за тим, щоб університети на українській території мали виклади на **українській мові** всього університетського курсу» (М. Гр., С. укр. к.: 413). Українська мова, стільки століть гноблена, але жива, становить для публіциста духовне надбання, що не тільки репрезен-тує український народ у світовому інформаційному просторі, а й ви-ступає найважливішим чинником його самоідентифікації, пор.: *І як тільки з'явила ся спромога добивати ся взагалі чого небудь українського, так зараз виплило на верх домагання вищої науки на **українській мові**, а передо всім — українських викладів по університетах України з предме-тів, найбільше інтересних з національного становища (мови, літерату-ри, історії)* (М. Гр., С. укр. к.: 218).

Навчання у вищій школі національною мовою головний вісниківець розглядав як одне з основних свідчень культурного потенціалу етносу, яке виявляло не тільки стан його сучасних напрацювань, а й запрограмовувало ментальний прогрес народу: *Зрозуміло, що для того, щоб вернути **українській мові** значінне культурного органу української людности, уведенне **української мови** в вищу школу має величезне принципіальне і практичне значінне* (М. Гр., Чи не спр.: 418). Покладаючи особливі надії на молодь, М. Грушевський першочерговим завданням вважав формування її мовної ментальності як комунікативної системи національних пріоритетів. Причому «заведенне викладів по університетах та інших вищих школах на Україні на українській мові» називав перспективою «ясною, натуральною», такою, що «ніяких принципіальних закидів против себе не повинна викликати» (М. Гр., С. укр. к.: 215). Тим паче, що підґрунтя для того уже було на галицькій і навіть на наддніпрянській Україні: *...Місцеві люде між студентами і так мають звичайно деяке знанне **української мови*** (М. Гр., С. укр. к.: 412).

Грушевський-журналіст убачає в молоді ту силу, яка здатна розпочати процес національного відродження. Він нагадує про «події в львівськїм університеті 1901 р. — конфлікт студентів-Українців з університетськими властями за права **української мови** і потім колективний вихід (сецесія) їх з львівського університету» (М. Гр., С. укр. к.: 42). «В своїй петиції,.. — наголошує публіцист, — студенти-Українці... висловляли бажанне, щоб предмети сі викладано рідною їм **українською мовою...**» (М. Гр., С. укр. к.: 44). У першу чергу йшлося про «найбільше цінні й інтересні з національного становища дисципліни: **українська мова**, література, історія» (М. Гр., С. укр. к.: 416).

Проте не скрізь здійснювались спроби реалізації українських національно-культурних інтересів. Нав'язана академічним колам дискусія про студентів, «яким **українська мова** незрозуміла» (М. Гр., С. укр. к.: 411), на думку журналіста, не конструктивна. Свій висновок він обстоює, використовуючи не тільки логічні аргументи (*А як би справді виявило ся, що українські дисципліни слухало-б багато таких студентів, для яких **українська мова** мало приступна, то на те иньший спосіб — поруч українських викладів певних українських дисциплін, завести також по великоруськи виклади тих курсів, на які є багато охочих* (М. Гр., С. укр. к.: 412), а й меткий гумор, що як одна з релевантних

менталітетних особливостей притаманний українській вдачі: *Аж тепер, коли поставлено жадання, щоб сі предмети викладали ся на **українській мові**, з тих професорських кругів виходять побоювання: ану-ж знайдуть ся студенти, що не вміють **української мови**, а схотіли-б слухати сих предметів? Річ очевидна, що коли сей «ану-ж» серіозно інтересуєть ся українськими дисциплінами, то він потрапить присвоїти собі **українську мову** на стільки, щоб розуміти українські виклади... А коли сей інтерес не так серіозний, щоб для нього хотіти розширити своє знанне **української мови**, то очевидно, що такими несеріозними інтересами зовсім не потрібує трудити собі голову професорська корпорація* (М. Гр., С. укр. к.: 412).

Отже, Грушевський-вісниківець наполягає на необхідності навчання дітей рідною мовою, без чого, підкреслює журналіст, неможливий нормальний інтелектуальний розвиток дитини, а також становлення її національного почуття. Україномовна шкільна освіта — основа університетської освіти, яка у свою чергу залежна від науки національною мовою, що повною мірою ідентифікує культурність народу; «незалежно від чисельності нації, ступеня її політичних, економічних і культурних сил, практичних і духовних обдаровань, вона почуває себе тільки тоді культурною нацією і усвідомлює за собою право вимагати від інших такого ж ставлення до себе», — наголошує П. Ковалів, інтерпретуючи концепцію української мови М. Грушевського [3, 45].

Вісниківський редактор бачить добрий знак у тому, що «в Харківськiм університеті розпочав в зимовім семестрі 1907/8 р. курс української народної словесности **українською мовою** професор Микола Сумцов...» (М. Гр., Чи не спр.: 419), а «...Академія петербурська... вже заманіфестувала своє становище своїми заходами в справі дозволу святаго письма на **українській мові**» (М. Гр., Укр. і п. дн.:3).

Проте далеко не все в підросійській дійсності влаштовує Великого Українця. Вербалізуючи зневажливе ставлення російської професури до української мови, М. Грушевський позиціонує росіянізм «язик», негативна конотація якого нагнітається від сусідства слова «український»: ***Український же язык** являеть ся в університетській практиці Росії тільки другорядним, більш або менши приподковим складником тих язикових курсів: матеріял з історії **української мови**, чи з української діалектології притягаєть ся більше або меньше до висвітлення рижних*

явищ в історії того конвенціонального «русского языка», курси ж спеціально присвячені **українській мові** з'являють ся тільки хвилево, як рідкі й випадкові гості, щасливим збігом обставин: за цілий ряд літ можна почути, щоб от у тім університеті прочитано огляд української діалектології, а в тім — якийсь курс присвячений історії мови, бо трапив ся професор, що займав ся **українською мовою**, а потім знову роками не було таких курсів (М. Гр., С. укр. к.: 47). Головний редактор ЛНВ заадресовує його читачам свої спостереження про те, що теоретичні проблеми української мови випали з поля зору професорів російських університетів: *Майже все що появилось ся в літературі з сеї области, важніше і менше важне, а присвячене спеціально **українській мові**, вийшло з поза кругів рос. університетської науки, з поза професорських кругів, як праці по історії **української мови**, діалектології й граматиці Житецького,.. Огоновського,.. Михальчука,.. Науменка,.. Верхратського,.. Шимановського,.. Кримського... й ин.* (М. Гр., С. укр. к.: 47). Вісниківського редактора турбує недалекоглядність й обмеженість представників академічної університетської науки, які не розуміють, що надання повноважень українській мові «...вимагають ще ближше — інтереси різних «русских» наук, включених в університетські програми — як «русский язык и литература», «русская история», «русское право», що все будуть кривобокими каліками, доки не буде висвітлено відповідно **український язык**, літературу, історію, право, і т.д.» (М. Гр., С. укр. к.: 213).

М. Грушевський засуджує також провінціальний патріотизм, крайній партикуляризм у справах мови, як-от: *Коли зайшла мова про катедри **української мови** по університетах, першим ділом глас велій бысть от Харькова, що **українська мова**, яка буде викладати ся з тої будучої катедри в Харкові, не має бути «якась галицька мова», а справжня харківська, така як писав Квітка* (М. Гр., На укр. т. 3 нов. д.: 51). Головний вісниківець наголошує, що такі випадки уповільнюють процес запровадження єдиних мовних норм. Це турбувало його не тільки як редактора. Літературну мову М. Грушевський вважав обов'язковою передумовою всеукраїнської єдності, ідея якої стала кульмінаційною в його публіцистиці. Тому «галицькі літерати повинні зближати ще більше тутешню літературну **мову** до **української**...» (М. Гр., 3 б.хв. Гал. і Укр.: 495), що сприятиме реалізації ідеї «нова українська наука на **українській мові**» (М. Гр., На укр. т. Н. п.: 131).

Завершуючи цей фрагмент нашої розвідки особливостей об'єктивування субконцепту «українська мова» в мовній ментальності М. Грушевського-вісниківця, наведемо слушний вислів Н. Кузіної: «Обмірковуванням проблем розбудови національної мови, своїми україномовними працями, присвяченими історичним, суспільно-політичним, літературознавчим та лінгвістичним проблемам, М. Грушевський закладав міцний фундамент українського наукового мовлення в усіх його галузевих різновидах, а цим самим виводив українську мову на широкі інтелектуальні обрії» [4, 151].

У вісниківських дискурсах М. Грушевського українська мова постає як багатоаспектний конструкт, каузований різновекторністю журналістського пошуку.

Грушевськознавчі джерела позиціонують вісниківського маестро як такого, для якого несуттєвими були філологічні нюанси. В його компетенцію входило лише окреслення магістральних напрямів української мови, як-от: *Українська мова — фонетика, морфологія, синтаксис, історія мови, діалектологія, історія української фільольогії* (М. Гр., С. укр. к.: 414).

Реконструюючи у своїй публіцистиці узуальний образ української мови, М. Грушевський помічає такі її риси:

— «народна»: ...*Народній українській мові вже в XVIII в. признано право горожанства в письменстві, хоч і в дуже вузьких рамах* (М. Гр., Укр.-р. л. в.: 75);

— «у межах “домашнього употреблення”»: *Вороги її (Галичини — Л. С.) були адепти мудрого поєднання общеросійської кар'єри з скромним культивуванням «мѣстныхъ особенностей», що найбільше — української мови в межах «домашнього употреблення»* (М. Гр., На укр. т. 3 нов. д.: 48);

— «язик учебний (в середніх і вищих школах), науковий, публіцистичний й суспільний»: *За те з притиском підносить він, що «змагання сучасних галицько-руських діячів вивести українську мову на ступень язика учебного (в середніх і вищих школах), наукового публіцистичного й суспільного не можна виправдати ані логічними основами, ані практичними причинами...»* (М. Гр., 3 ж. і п. Н. «пря»: 85–86);

— «для «домашняго обихода», з деякими цензурними полекшами»: *І не легко було розібрати, де кінчить ся тут викрут,.. і де починаєть ся справді щире переконання, що для Українців російських вистане україн-*

ської мови для «домашняго обихода», з деякими цензурними полекшами (М. Гр., Укр і п. дп.: 4);

– «книжна»: *Сі статі викликали відгомін в пресі й справа книжної української мови* стала предметом публіцистичних дебат (М. Гр., 3 ж. і п. Н.«пря»: 86);

– «котру мовляв Поляки з Австріяками видумали»: *Присягай чи не присягай, що тобі Тургенев такий самий близький як П.А. Столипіну, і що ти російську мову розумієш далеко ліпше, ніж українську, котру мовляв Поляки з Австріяками видумали, — твоє діло!* (М. Гр., На укр. т. Г. вд.: 48);

– «язик на вимертю»: *Звістна річ, як автор першої української граматики уважав українську мову, язиком на вимертю й дивив ся на свою роботу з чисто антикварного становища* (М. Гр., На п. ст.: 79);

– «якийсь язик»: *Вони... хитро підморгували до публіки на «узьких націоналістів», які хочуть «видумати якийсь український язик» та «хохлацьку літературу»* (М. Гр., На укр. т. Г. вд.: 48);

– «пам'ятка минувшини»: *Видавець першої української етнографічної збірки так само дивить ся на українську мову, як на пам'ятку минувшини...* (М. Гр., На п. ст.: 79);

– «незрозуміла»: *...Студенти, яким українська мова незрозуміла, так само можуть переходити через університет, не слухаючи сих предметів, як і досі їх не слухали* (М. Гр., С. укр. к.: 411);

– «саме така, «як у них говорять», в губернії чи повіті»: *Були і прояви місцевого патріотизму других, що справді кривили ся на «ковані слова» і «галицькі форми» і раді були б бачити українську мову саме такою, «як у них говорять», в губернії чи повіті* (М. Гр., На укр. т. 3 нов. д.: 49);

– «нова літературна»: *І як сей маленький епізодик збиває всі говорення про те неприступність, неужиточність нової літературної української мови...* (М. Гр., Антр.: 121).

Як бачимо, у моделюванні субконцепту домінують негативно конотовані концептзмінні, що на початку XIX ст. відповідало логіці дійсності. Показово, що рідка ескалація позитиву, як правило, супроводжується негативною інформацією: якщо йдеться про нову літературну українську мову, то зауважуються «говорення про... неприступність, неужиточність» її; якщо «в XVIII в. признано право горожанства в письменстві» «народній українській мові», то «в дуже вузьких рамах».

Залишаючись вірним правді життя, журналіст відтворює знакові моменти функціонування української мови в підросійській та піддавстрійській дійсності, вербалізовані:

– субстантивами:

– заборони: ...*Комітет міністрів, застановившись над заборонами української мови в Росії, поручив міністрам освіти і внутрішніх справ... застановити ся над сими заборонами...* (М. Гр., Мем. П. А.: 100);

– поминенне: ...*Українці не могли помирити ся з поминенням мови української, незалежно від того, чи вони вміли по російськи чи ні, — так само Українці заграничні як і російські* (М. Гр., На укр. т. Н. п.: 134);

– допущення: *З докладів вияснило ся, що в принципіальнім допущенню української мови на зїзді, розуміть ся, тепер уже нема сумніву* (М. Гр., На укр. т. Н. п.: 135);

– право: *Поступові партії російські змилюються, й добудуть для нього (обивателя — Л. С.) права української мови* (М. Гр., Антр.: 118);

– незнання і непривичка: ...*Недоріки що тепер так смиренно відмовляють ся своїм незнанням і непривичкою до української мови...* (М. Гр., На укр. т. З нов.: 58–59);

– справа: ...*Сам він (ген. Кляйгельс — Л. С.) мав нагоду наочно переконати ся,.. що справа української мови зовсім не видумана, а вповні актуальна: під час розмов із селянами він їх не розумів зовсім, а вони його так само* (М. Гр., Укр. і п. дн.: 3);

– домаганне: *І даючи відповіді на чорносотенну полеміку против українства,.. вони теж не сходили з тоїж позиції, що домаганне української мови було викликане причинами практичними — тому, що галицькі учені не могли читати рефератів по російськи* (М. Гр., На укр. т. Н. п.: 134);

– заманіфестованне: *Тоді могло вважати ся цінним заманіфестованне української мови в науковім, публічнім ужитку* (М. Гр., На укр. т. Н. п.: 137);

– уживанне, студійованне: *Вона (Галичина — Л. С.) ... кидала підозріливе світло на змагання українських проводирів заступити... уживанне української мови — її студійованнем...* (М. Гр., На укр. т. З нов. д.: 48);

– наука: *Почнемо від такої основної, з становища національного розвою й руху, галузи, як наука про українську мову — як поставлена вона в вищій школі в Росії?* (М. Гр., С.укр.к.:46);

— інструктори: ...*Вона* (Галичина — Л. С.) очевидно в першій мірі звернеться до зібраної тут літератури, наукових праць, шкільних підручників, тут шукати ме інструкторів для **української мови**, робітників на різних полях національної роботи (М. Гр., 3 б. хв. Гал. і Укр.: 490) тощо.

Серед зазначених кваліфікаторів актуалізованого поняття домінує, на наш погляд, виражений субстантивом «уживання». М. Грушевський не тільки застерігає від підміни уживання української мови студіюванням. Вісниківський редактор наполягає на розширенні сфер її функціонування: *Нам важно розширяти сферу практичного уживання української мови...* (М. Гр., На укр. т. Н. п.: 137).

У розрізі обраної для нашого дослідження проблематики особливий інтерес становлять заклики М. Грушевського до інтенсивної публіцистичної та агітаційної діяльності: *Потрібні органи преси, в мові не тільки українській, але й російській, потрібні зараз (і заснованню органів на російській мові ніщо не стоїть на перешкоді), потрібна інтензивна публіцистична й агітаційна діяльність...* (М. Гр., Укр. і п. дн.: 10).

Як бачимо, в питанні вибору мови для органу преси головний вісниківець не впадає у крайнощі. Годиться й російська, якщо нею можна проповідувати українську національну ідею. До речі, прогресивні журналісти завжди використовували чужомовні мас-медіа з метою популяризації української проблематики. Так діяв І. Франко, не унікав цього шляху й М. Грушевський.

Звісно, застосування у періодиці російської мови доцільне лише за умови, якщо нею не будуть проголошуватися ворожі українству теорії. Куратор «Літературно-Наукового Вісника» не без гніву згадує російського академіка Погодіна, який на угоду Російській імперії спотворив історію української мови. «...Академік Погодін, надбавши на питання про відносини пам'яток староруського письменства до **української мови**,.. писав...» (М. Гр., С. укр. к.: 54), зрозуміло, неправду. На противагу погодінській теорії єдиної колиски «трьох братніх мов» з домінуванням «старшого брата» М. Грушевський проголошує власну концепцію української мови, що для нього мала певні наслідки, про які знаходимо згадки в ЛНВ: *Ще вчора нас «на розговор» по 129 статі кликали, за те що підчеркуванням окремішності української мови нарушуємо понятє одности русского народа...* (М. Гр., На укр. т. Г. вд.: 48).

Субконцепт «українська мова» верифікується також за допомогою розгалуженої системи процесуальних кваліфікаторів, а саме: ...*Вони*

(москвофіли — Л. С.) ухваляють уживати українську мову в виданнях для народу... (М. Гр., На укр. т. «К.р.»: 146); Коли заграничні українські учені захотіли собі вияснити наперед, чи буде українська мова допущена... сю справу підхопила чорносотенна преса російська... (М. Гр., На укр. т. Н. п.: 134); Наприклад коли з руської історії тільки «видується» історія України, з «русского языка» мова українська, і т.и. (М. Гр., С. укр. к.: 417); ...Вони (Галичани — Л. С.) розвивають українську мову для ужитку інтелігенції, для наукового письменства... (М. Гр., Укр. і п. дн.: 4); ...не кажучи про Костомарова, що виступав в 80-х рр. против змагань вивести українську мову за границі чисто селянського життя... (М. Гр., На п. ст.: 81); ...«Українське наукове товариство в Києві», що поставило своїм завданням вивести в наукове уживання українську мову (М. Гр., На укр. т. Н. п.: 135).

Отже, мову М. Грушевський розглядав як один з основних факторів відродження України. Головний редактор «Літературно-Наукового Вістника» наголошував, що мова не тільки виконує функцію інформування суспільства. Основне її призначення — формувати свідомість і впливати на світогляд особистості, а через них позначатися на конкретній поведінці етнофона, мотивації його вчинків. Ці міркування про роль рідної мови ставлять М. Грушевського в один ряд з такими мислителями світового значення, як В. Гумбольдт й О. Потебня. За переконанням журналіста, тільки маючи ментальність, виформовану на основі української мови, можна розбудовувати Україну.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Борійчук Л. М. Грушевський про роль мови у формуванні національної свідомості / Лідія Борійчук // Михайло Грушевський і Західна Україна : доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) (До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському ун-ті). — Л. : Світ, 1995. — С. 224–226.
2. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу / Михайло Грушевський ; передм. Я. П. Гояна ; [худож. оформл. О. В. Ковалів]. — К. : Веселка, 1991. — 46 с. : іл. — (Укр. відродження).
3. Ковалів П. Михайло Грушевський про українську мову як важливий чинник етнонаціонального розвитку народу / Пантелеймон Ковалів // Народна творчість та етнографія. — 2000. — № 2–3. — С. 43–52.
4. Кузіна Н. В. Роль «Літературно-Наукового Вістника» в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.) : дис. ... канд.

- іст. наук: 07.00.01 — Історія України / Кузіна Наталія Вікторівна. — К., 2002. — 213 с.
5. Мельник Г. С., Виноградова С. М. Деловая журналистика : учебное пособие / Г. Мельник, С. Виноградова. — СПб. : Питер, 2010. — 304 с. : ил.
6. Шаповал Ю. Г. І в Україні святилось те слово... : наукові праці / Ю. Г. Шаповал. — Л. : ПАІС, 2003. — 680 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

М. Гр., Антр. — Грушевський М. Антракт / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1908. — Річник XI. — Том XLI. — Книжка I. — С. 116–121.

М. Гр., 3 б.хв. Гал. і Укр. — Грушевський М. З біжучої хвилі. Галичина і Україна / М. Грушевський // ЛНВ. — 1906. — Річник IX. — Том XXXVI. — Книжка XII. — С. 489–496.

М. Гр., 3 ж. і п. Н.«пря» — Грушевський М. З життя і письменства. (Нова «пря» про українсько-руську книжну мову) / М. Грушевський // ЛНВ. — 1899. — Річник II. — Том VI. — Книжка V. — С. 85–92.

М. Гр., Мем.П.А. — Грушевський М. Меморіал Петербурської Академії в справі свободи української мови в Росії / М. Грушевський // ЛНВ. — 1905. — Річник VIII. — Том XXX. — Книжка V. — С. 160–163.

М. Гр., На п.ст. — Грушевський М. На порозі століття. (Присвячено перемисьльській українсько-руській громаді) // ЛНВ. — 1901. — Річник IV. — Том XIII. — Книжка II. — С. 77–87.

М. Гр., На укр.т.Г.вд. — Грушевський М. На українські теми. Гимн влячності / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1910. — Річник XIII. — Том L. — Книжка IV. — С. 46–51.

М. Гр., На укр.т. 3 нов. — Грушевський М. На українські теми. Замість новорічної / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1911. — Річник XIV. — Том LIII. — Книжка I. — С. 57–66.

М. Гр., На укр.т. 3 нов.д. — Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1910. — Річник XIII. — Том XLIX. — Книжка I. — С. 43–56.

М. Гр., На укр.т.«К.р.» — Грушевський М. На українські теми. «Конец рутенства!» / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1907. — Річник X. — Том XL. — Книжка X. — С. 135–147.

М. Гр., На укр.т. Н.п. — Грушевський М. На українські теми. Не пора / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1908. — Річник XI. — Том XLIII. — Книжка VII. — С. 130–140.

М. Гр., С.укр.к. — Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1907. — Річник X. — Том XXXVII. — Книжка I. — С. 42–57; Книжка II. — С. 213–220; Книжка III. — С. 408–418.

М. Гр., Укр. і п.дн. — Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / М. Грушевський // ЛНВ. — 1905. — Річник VIII. — Том XXX. — Книжка IV. — С. 1–10.

М. Гр., Укр.-р.л.в. — Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу. Відчит проф. Михайла Грушевського на науковій академії, споряженій дня 1-ого падолиста 1898 р. на памятку столітних роковин відродження українсько-руської літератури // ЛНВ. — 1898. — Том IV. — Книжка XI. — С. 75–81.

М. Гр., Чи не спр. — Грушевський М. Чи не спрожемошь? / Мих. Грушевський // ЛНВ. — 1907. — Річник X. — Том XL. — Книжка XII. — С. 418–425.